

TOLNAI LAJOS

Úttörő szerepét a realista regényirodalom történetében, hid-voltát Eötvöstől Szabó Dezső és Móricz Zsigmond felé az irodalomtudomány Császár Elemér óta tisztán látja. Mégsem igen olvassák könyveit, még a céhbeliék sem; Németh László tanulmányrészletén kívül jóformán egy kongeniális írásunk sincs róla; esztétikai jelentősége igazában máig megálapítatlan.

Kétségtelen: Tolnai nem tartozik az egyenletes, kellemes és vonzó írók sorába. Ő maga vall nekünk ennek okáról: „Ha regényeim, rajzaim, elbeszéléseim zordak és sértők, sötétek és élesek: forrásuk szívem, kedélyem”. (Eladó birtokok I. 237.)

Önéletrajzának, a Sötét világnak elején előttünk áll induló életének kerete; azok a döntő adottságok, amelyeket robbanó vérmeisékletű, elkallódott életű apjától, nyomorgó, egymást-maró családi életükből hozott magával. Egy vézna, túlfűtött fantáziájú, egyszerre félnék és dacos, nagy-öntudatú, ígéretes, zárkózott fiatalember: így fest az ifjú Tolnai. Aztán jön a szerencsétlen marosvásárhelyi lelkeskedés tízéves pokla, a pesti írói szélmalomharc és keserves életküzdelem esztendői. Mindig és mindenütt azokat az embereket támadja és ingerli maga ellen elsősorban, akikre legnagyobb szüksége volna. Teljes meghasonlottság önmagával és a világgal, féktelenül áradó haragos szenvedély, a „sötét világ” gyűlölködő korbácsolása: ez a férfi Tolnai képe. Végül pedig sértődött magababozás, a józan megalkuvás és beletörődés látszata alatt parázsló elfojtott keserűség: íme az öregedő Tolnai. Ez Tolnai Lajos, az ember; a „ressentiment”-élmény tökéletes megtestesítője. Ilyen annak az írónak lelki arca, aki először lép fel nálunk a modern értelemben vett művészi realizmus tudatos igényével! Ki ne érezné meg az első percben az ellentmondást emberi egyéniség és művészi program között? Vagy úgy is mondhatnánk: a művészi program két része között. Mert Tolnai esztétikai elméletében a regényírótól kettőt követel. Az egyik az „empirikus realizmus”: életigazság, a mindennapi élet rajza; a másik a szatirikus társadalombírálat és erkölcsi iránymutatás. Amaz azonban írói objektivitást követel, ez viszont személyes érdekeltséget jelent. És a kettő harcában Tolnainál a második hovatovább felfalja az elsőt. Írói elkallódásának okát tehát objektív oldalról úgy is megfogalmazhatjuk: a két program-elem — realizmus és szatíra — belső meghasonlása. Ezt a benyomást teszi ránk írói pályafutása is, a tapogatózó, hagyományos kezdeti próbálkozásoktól a nagy szatirikus és tragikus kísérleteken át a megélhetési kényszer és nyers tendencia táplálta hanyatló korszakig.

Realizmus

Tolnai első novelláskötetei egyikének előszavában azt mondja alakjairól, hogy „alant járó világban” élnek, a mindennap emberei; s amikor önéletrajzában visszatekint pályájára, ismét ugyanezt állapítja meg: „Sohasem akartam mást, mint igaz lenni, a való életet adni szívemen át”...

A realizmus az író tárgyválasztásában, magatartásában — ábrázolás és jellemzés terén — és kifejezőmódjában érvényesülhet. Tolnai már

első novelláiban következetesen kisemberek kisszerű történeteit mondja el; a színhely többnyire falu vagy kisváros, az alakok polgárok, kisbirtokosok. A történet vége legtöbbször egyszerűen az, hogy a hős eltűnik, belefut a mindent megőrlő hétköznapiakba. Kis, szürke tragédiák, a Gogoly híres Köpeny-e módján. De nem kívülről-jött programról van itt szó: Tolnai írói tulajdonságai maradéktalanul megmagyarázhatók saját egyéniségéből és korbéli helyzetéből. Később regényeivel kora legelevetlenebb társadalmi kérdéseibe, vagy legföljebb a történelmi „félmúltba” (Az urak, A báróné ténsasszony) markol. És a reális tárgyat reális módon festi: életközelen, életszerűen. Elég egy mozzanat: „A hármashegy-i megyeház szemetes folyosóin fontoskodó arccal jártak-keltek”... (Az új főispán III. 46.) „Haladt egyik nap a másik után, nyikorogva ugyan, hanem azért csak haladt mégis.” (Az én ismerőseim 55.) Valaki leszámol ábrándjaival: „Egy kézmozdulattal letörölte a kúriai bíróságot, valamint a díszes főispánságot is, míg egyúttal az ócska polgármesteri széket gondosan leporolgatta”. (A polgármester úr II. 67.) De fő területe az írói realizmusnak az emberábrázolás, a lélekrajz. Tolnainak alig van regénye, amelyben ne kapnánk viszonylag teljes, de legalábbis gazdag társadalmi jellemképet. Emberei típusok, utólag könnyen rendszerezhetjük őket; de olvasás közben, a megjelenítés gazdag változatosságában, nem érünk rá a sémán eszmélkedni. Csak éppen eszünkbe villan egy-egy rokon név, egy-egy hasonló fordulat, akár a valóságos életben; s épp ezek az asszociációk adják egy önálló, külön világ ízét és érzését. Az emberben ő a szó köznapi értelmében vett embert keresi elsősorban; épp ezért a realizmus úttörője. Ez magával hozza a pszichológiai törekvést, de egyszersmind annak mélységi határait is. Mint nagyszerű megfigyelő a külső apróságokkal való jellemzés művésze elsősorban: A hiú ember „sebesen néhány lépést tett a szobában — mindig szemben az egyetlen tükörrel”. (A báróné I. 33.) Kedves fogása az, amit „az alak leleplezésé”-nek mondhatnánk: „... ujjain hirtelen szerzett vastag, köves gyűrűkkel...” (Nemes vér I. 68.) Jellemző Tolnai expanzív egyéniségére, hogy alakjai lényegük szerint társaslények. Ritkán vannak egyedül; a környezethez való viszonyukon át ismerjük meg őket. Ez a „közösségi” jellemzés bizonyos benyomás-szerűséget, impresszionizmus-félet hoz magával, s már egymagában kizárja a lélektan Kemény-szerű mélységeit. De azért találkoznak a lélekelemzés egészen finom példáival is. Főleg a motiválásnak művésze, nagyban és kicsinyben egyaránt. Ahogy A báróné ténsasszony Schwindlere lassan belopja magát a jó magyarok bizalmába; ahogy a Dániel pap lesz Máthé Dániele megpuhul felesége rábeszélésére; ahogy Tarczali, a „polgármester úr”, rászánja magát addigi életformája feladására: remekbekészült pszichológiai láncok.

Témán és jellemzésen túl a realizmus tudatos szűrkesége leginkább a stílusban mutatkozhatik meg. Tolnai alakjainak beszédében teljes, olykor szinte megdöbentő a mindennapiság, az „életből kivágott” jelleg. Az elbeszélő részek stílusa sem üt ki ebből. Legföljebb — de erről is csak utólag adunk számot magunknak — talán egy kicsit túlságosan is életizű ez a stílus: ahogyan egy erős, vérmes, erőszakos ember látja, éli az életet, egész közlőről, roppant konkrétsággal és egy kicsit túlfeszítetten. A kifejezésmódnak ez a tömör konkrétságú, fogalmilag szinte meghatározhatatlan erő-árnyalata Tolnai nyelvészetének sajátos, egyéni jellemzője: „Nincs, — s akkorát koppant ez a szó, mintha valaki egy súlyos terhet ejtett volna a földre”. (A polgármester úr II. 219.) „Mellettem nem álltál. Mellettem senki sem állt, csak a nyomorúság.” (Jégkisaszony 39.) Ha ez tovább sűrűsödik, akkor valami döbbenetesen erős, egy-
lökésben-robbanó dinamikához jutunk: „A mit kívánunk, azt az ujjaink-

kal is meglátjuk és a mit szeretünk, azt a vérünkkel is meghalljuk". (Szegény emberek útja II. 116.) Az élet „csontok közé rekesztett tűz". (Az én ismerőseim 93.) „A szétlőtt koponya, mint a cserépcsupor a fenekén, ott tartogatta a megsebesített észet" ... (A mai Magyarország II. 113.) Olykor szinte szétfeszíti a telítettség ezeket a rövid mondatokat. Ezt azonban az érzelmi töltésre érijük, nem stiliztikailag; nem a romantika „formátlan formá"-járól van szó. Persze, ez már nem csak a realista Tolnai hangja!

A megjelenítő realista erő telje: a drámai stílus. Drámai erőnek, népies zamatnak egyaránt felejthetetlen példája pl. a fiatal gyilkos, Joó János halála A falu urai c. kis regényében. Csak az első sejtető akkordokat idézzük:

„A ló megállott, villogó szemeivel keresztül akart törni a ködön, mely a Dunára ereszkedett, de nem boldogult. Fényes nappal, vagy holdvilágos éjjel könnyű munka volna az egész, hanem így? Így szélesebb a víz, meg ragadósabb.

— János öcsém — szólott valaki valahonnan csöndesen —, nem lenne-e helyesebb, ha te most megfordítanád annak a lónak a kantárját, mert az az állat tudja, mit akar — és elkerülnél Új Telek felé, bezörgetnél egy százas bankóval Huszár Béninél, adhatnál neki egy pár jármás jószágot néhány darab földet, — mert a fejsze ott van (t. i. amivel a gyilkosságot elkövette), s amíg az a fejsze ott van: minden éjjel beködösödik a Duna.

János figyelt és rettenetesen dobogott a szíve, mert minden ember, még a legerősebb is, egyaránt megérzi az utolsó elháríthatatlan veszedelmet". (I.m. 187—88.)

Szatíra

Tolnainak tehát csakugyan sikerült megvalósítania célkitűzése első részét: életvalóságot ad, mégpedig művészi. Csak valóságot? Nem: „a való életet szívemen át". Másutt „a szív örök törvényei szerint" való ábrázolásról beszél. Ime a másik alapvető elem: a líra. Nemcsak arról a természetszerű személyes érdekről van szó itt, amellyel az író alakjait kíséri, nem is csak a bensülött magyar regény meleg, de objektív színezettségéről, amikor az író személyisége mintegy beleolvad az alak, a helyzet érzelmes-odaadó festésébe. Tolnai lírájának igazi, legfőbb forrása saját maga: a maga élményei, elvei, viszontagságai, szapora keserősége és ritka örömei, s mindennekfölött: szilaj indulata. Így aztán végigjárja az egész skálát: a legigazibb líra fölséges, áradó lendületétől — ilyen A falu urai kétoldalas nagy szerelmi vallomása szülőfalujáról — a brutálisan nyers, stílustörő beleszólásokig. Ábrázolás és nyers élménység élet-halál harcába mélyen belevilágít a következő részlet:

„Hármashegy határát majdnem mindenfelől erdők veszik körül, elpusztíthatatlan, jófélé cserfaerdők. Voltam mindenik erdejében, mert a fák nem bántottak; nem akarták elvenni a békességemet, kenyeremet, eszemet... Ittam csergő patakjaiból, melyeknek partjain a vörösbecy, a gerlice, a feketerigó olyan közel mert hozzám jönni, hogy szinte embert láttam fénylő fekete szemében, kétszínű, rossz embert, aki mosolyog és sokért nem adná, ha torkon szoríthatna.. néztem a messze, messze kék égen át azokra a homokos tájakra, a hol gyermekekedtem, ahol ösmertek, szerettek és talán még ma is megösmernének, mikor már megkopaszodtam és kész vén ember lettem idegen utonállók kergetései miatt; ahol annyiszor elgondoltam, lehet-e ember, akit bolond álmaiért tizenhat esztendő

alatt többször kikötöttek volna a szégyencölöphöz, mint engemet, mert nem akartam beösmerni, hogy a tisztátalan állat is „ember” s a buta fajankó is hódolatra méltó!” (Az új főispán II. 3—4.)

Az erdő fontos itt? Dehogyan az erdő! Egyfelől egy meleg, lírai-reális látás, másfelől a reálisnak érzett keserű-sötét élményi elem. Az író még azt hiszi, hogy a valóságot adja, de igazában messze távolodott tőle. Az életből átcsúszik a maga életébe, s úgy gondolja, biztos talajon áll, hisz az csak valóság, ami vele magával történik! Csakhogy az a szív, amelyen át Tolnai a „való életet” akarta adni, túlságosan tele volt indulattal, keserűséggel; s a szemet torz tükörré tette.

A szatíra genezisének másik ágát a „szív törvényével” szemben a „lelkiismeret törvényének” mondhatnánk. Palágyi Menyhért szerint Tolnai két alaptehetsége a szemléelőerő és az igazságérzék. „Az egyik festővé teszi őt, a másik agitátorrá. A két tehetség szoros kapcsolatban van; az egyik a másikat neveli, de egyszersmind veszélyezteti is. Festészet és szónoklat folyton küzdenek egymással Tolnai regényeiben.” (Koszorú, 1886. 51.) Hol a legmagasabb „ítélő líra”, hol szerzetlenségbe csukló szatíra és durva támadás:

„Két rongyos vándorlegény jött szembe mezteláb, fakó-sárga arccal, rezes orral, csekély batyuval s a jó Isten tudná minő reményekkel — hó, de ez is az övék, a Serédy grófoké — ez a két polgár. Övék az a lyukas, poros cylinder-kalap, a sárga-veres foltos, kurta kabát, a térdig felgyúrt (hogy ne kopják!) színtelen, szakadozott nadrág, a régi, elnyútt ócska zöldes mellény s azon belől az éhes, elerőtlenedett nyomorult testen a cafat ing.

Hát a szívben a nyomor? Az kié?

Az ajkon a sóvár vágy — egy kis meleg étel után — kié?

A szemekben a portól, a széltől, reggeli őszi hidegtől s a gondtól kisajtott öreg könny — az kié?

A lábakban az örökös gyaloglástól sajgó fájdalom, a meztelen talpakon a feltört és megújult vérhólyag — az kié?

Ezek az ingó és ingatlan birtokok is a megyéhez tartoznak-e? Igenis oda! No akkor a tietek, gróf Serédy úr, ez is mind”.

(Az új főispán I. 122—23.)

Ide tartozik főképp a tendencia egész veszélyes területe. Ez a kényes fegyver Tolnai kezében is kétélű kardnak bizonyul. A szószékről mennydörgő erkölcsprédikátor, a kérlelhetetlen erkölcsbíró diktálta lapok nem válnak művei javára. Alkotása selejtes részében, főleg utolsó időből való munkáiban világosan tettenérhető a művészetten kívül, tendenciózus genezis; hogyne lenne kimondva rájuk már születésükben a halálos ítélet! Ennek az agitátor-magatartásnak gyökere Tolnai mély erkölcsi érzéke és magas erkölcsi igénye; formaelemeit pedig szónoki és tanári gyakorlatában kell keresnünk. Két stílusváltozata van: az egyik a patetikus árnyalatú prédikátor-hang, a másik nyugodt, néha szinte értekező magyarázás.

Persze a reális látásnak ez a két veszedelmes vetélytársa ikertestvér. Tolnai sértett lelkében kiismerhetetlen gomolyagba fonódik érzelmi keserűség és erkölcsi felháborodás, személyes megbántottság és általános ítélet, — s így születik meg alapvető műformája, a haragos ressentiment-ember és egynésúlytalan írógényiség mindenben előmlő kifejezőmódja, mondhatnánk világnézete: a szatíra. Mintha ez a „túlságosan temperamentumos szemlencse” — Alszeghy szava — nem is tudna másképp látni, csak a felháborodott szenvedély kódén át, vagy a gúny kegyetlen villogásával. Nem is bírja tartósan más hangnemből. A pátosz, a líra hangja

hirtelen megcsuklik, s nyersen közbekiált a szatirikus. Eltétő lelke a szatira a cselekménynek a tendencia útján. Főeleme az alakrajznak: embereken, osztályokon, az egész társadalmon végigsuhog félelmetes korbácsa. Árad, minden változatban, a kifejezés terén. Olykor elég egy gyilkos szúrás, egy mondat, egy szó vagy szójáték. De jellemzőbb rá a fékezhetetlen, haragos áradás és a telhetetlen, keserű gúnyolódás. Hangja sötét, erős, gyilkos.

Szatirikus művészetének csúcspontja egyfelől A báróné ténsaszony (1882), ez a cselekmény, líra és szatira közt még szerencsés egyensúlyt tartó munka, középpontjában Schwindler-Hunyadi Gusztáv úr kicsinyes gazemberségében nagystilű alakjával; másfelől két, falusi életből vett kisregénye, A falu urai és A jubilénsok (1885—86: Tolnai „nagy éve”). Első nagyobb műve, Az urak (1872) még átmenet kezdeti idill felé hajló és későbbi szatirikus korszaka között; a nagy szatira ígéretével indul, de egyre inkább idilli-erkölcsi hangnemben köt ki, éppen nem előnyére.

Végeredményben, minden sötét ereje mellett, szomorúan tehetetlen ez a szatira: az író meg van győződve igazáról, de mind kevésbé bizik sikerében, a javítás, kiengesztelés, megoldás lehetőségében. Azért lesz olyan végletesen keserű. Ongyilkos tűz: magát égeti el legelőbb.

A tragikum felé

Nem szorul magyarázatra, hogy ilyen ember és ilyen író nagyságát csak a tragikum irányában nyomozhatjuk.

Tragikum felé mutat mindenekelőtt a tépett lélek mélyéről felbúgó líra. Néha csak csendes nosztalgia, mint pl. a falusi paplak visszavisszatérő idilli leírásában. Máskor a „jóság síró vágya” tör föl belőle, a megértés, szeretet utáni sóhaj. Fordítottja ennek, legalább látszólag, a szenvedők, a sors katasztrofái iránti mély részvét; valójában a saját sebeit hűsítgeti itt is. A csúcson pedig ilyen felejthetetlen mondatokat találunk:

„... itt-ott megcsillant előtte a remény édes sugara, mint egy igen távoli pici-pici csillag a futó felhőben...” (Beszélei II. 159.)

„... ó, ki tudna Istenen kívül belátni a megcsomósodott ideg-szálak közé, ki tudna odaférfkőzni a vergődő szívhez, melynek pedig minden dobbanása egy-egy nyilatkozó szó, ki volna képes határozottan olvasni ott, hol a nyomorult ember még Isten előtt is elrejtőzik” ... (Dániel pap lesz 97.)

Gondolhatunk itt tulajdonképeni lírájára is, arra a pár disszonáns, keserű versre; bár Tolnai nem igazi költő. Versei semmi lényegeset nem tesznek hozzá emberi és írói képéhez.

De szemelláthatólag tudatosan is tör a tiszta tragikum magaslata felé. Hiszen éreznie kellett, hogy csak itt lehet igazán nagy, már pedig ő lázasán akart nagygy lenni. Pályája elején és végén szinte szimbolikusan áll — sok hasonló között — két remekbe készült novella ebben a nembn: Az „öt-forintos”, a bankóhamisításba sodródó kishivatalnok története, s A Tógyer farkasa, ez a sötétizzású magyar paraszttörténet.

Dániel pap lesz c. művében már regénnyé szélesedik a tragikus becsvágy. A becsületes, korlátolt falusi kántortanító és felesége történetében a nagyravágyás átkát bogozgatja, s intim keretézéssel — a regénynek alig van más szereplője — minden érdeklődést erre a lélektani problémára irányít. Csakhogy az ígéretes kezdet után nincs elég ereje

valóban a jellemekből fejleszteni ki a tragikumot; sorra izlelteti a megoldási lehetőségeket, s a végén valamennyit elejti egy egészen külsőséges vég kedvéért.

Teljes mértékben sikerült azonban a tragikus jellem rajza főművében, A polgármester úrban. (1885.) Tarczali Tamás története apró lélektani láncszemekből fejlődő mesteri tragédia, s ami még jelentősebb, magatartása tökéletesen a tragikus hősé. Ezt a művet egy hajszál választja csak el a „nagy regény”-től. Hogy mégsem az, annak valami furcsa ketősség az oka. Érzésünk szerint ez a mű genezisében rejlik. Szokása szerint szatirikus-prédikáló szándékkal fog bele; de az írás során érdekelt-ségét, művészi szándékait egyre jobban leköti a főalak — akibe persze világosan sajátmagát vetíti —: a tragikus jellem rajza. Csakhogy Tolnai sértettsége nem tud megmaradni a művészi eszközök korlátain belül, s valahányszor Tarczalit a regény cselekménye alkalmas körülmények közé viszi, megint csak kibicsaklik a nyers élmény világába. Mintha az életből vett jelleg pozitív és negatív oldala, művészi előnyei és hátrányai összecsapnának ebben a munkában. — Az a bizarr ötlet különben, amellyel a belső tragédiát külsőségesíti: Tarczali megőrülése Lear király bolondszerepében, még Császár Elemér kitűnő szemét is megtévesztette. Pedig a hős tragikuma teljes lenne e nélkül is, s ezt az író művészi kevésszavúsággal, de hiánytalanul meg is érezteti belső összetörésének megelőző rajzában.

De ami itt az alkotás egy egyszeri, szerencsés pillanatában sikerült, a művészi oeuvre egészében csak töredezett elemekben található fel. Pedig úgy látszanék, hogy egész tehetsége erre képesíti. Feszülés, ellentét, küzdelem mindenütt, s mögöttük a leselkedő nagy: hiábal Világlátása, életfilozófiája tisztára tragikus. Félelmetes erkölcsisége is ide mutat. És mégsem tesznek igazán tragikus hatást ezek a művek, épúgy, mint élete sem, amely inkább csak a tragikus pózig jutott. Csak egyvalamin múlik ez, de a legjelentősebben: a katharsis, a kibékítő, feloldó, fölemelő elem hiányán. Nem volt honnét beleadnia műveibe: lelkéből is hiányzott. Tragikus tehetsége, akárcsak nagy szatírája, belső meghasonlásokban vérzik el.

A „merő negatívumból álló ember”

Ez a szomorú „nincs” Tolnai emberi és írói zsákutcájának titka. Nem meglevő tulajdonságai a döntők elsősorban művészetére, — Móricz Zsigmond hasonló adottságokkal lett naggyá, s Kemény rokon lelkialkattal a legnagyobbak közül való —, hanem az, ami hiányzik belőle. Tolnai negatív jellem. Maga mondja, hogy „véralkata” elsősorban a rossz-szat veteti vele észre. (Sötét világ 7.) Belőle is az hiányzik, amit egyik novellahősnőjéről vall ítéletül: a szeretet. Láttuk, hogy szatírája maró; erkölcsisége rideg; ítélkezése kérlelhetetlen; indulatossága megértést nem ismerő. Természetes, hogy ez a negatív jellem az életnek is elsősorban negatív oldalaira rezonál. Így lesz életlátása minden élessége és rengőtegg igazságot tartalmazó volta mellett is alapjában hamis, hiszen a modern lélektan rég igazolta, hogy csak a szeretet tekintete objektív. S ez a negatív lélek tüzi mag elé az élet egyetemességének visszaadását; ez az egyoldalúan torzító szem akar a teljes valóság tükre lenni.

A szeretet hiánya más szóval önzést jelent. Szeretet nélkül az ember, következésképpen az író is, mindjobban önközpontúságba merül. Az egoizmus művészi látása pedig kétszeresen is hazug: lassan elveszti képességét a rajta kívülálló világ reális befogadására, ami realista írónak a legnagyobb veszedelem; sőt odáig jut, hogy a saját törekvéseit, esztétikai kifejezés-

sel tendenciáját fogja, akár erőszakkal is, a valóságba olvasni. Amikor Tolnai erkölcsi célzatú szatírák követel, voltaképpen önmagát teszi főrvénnyé... ha elvileg az ellenkezőt hiszi is. Ime, Tolnai tragikumába belülről, lelki gyökérszálaiban nézve!

Jól látja ezt a negatív irányú egyoldalúságot Várkonyi Nándor az író jellemző eljárásában: „Kiválaszt egy-egy alakot, akiben elhelyezi az emberi aljasság néhány vonását, s aztán különös adománnyal olyan élő személylyé formálja, akin kizárólag ezek a tulajdonságok uralkodnak. S ebben még sincs komikus túlzás, mert az így megalkotott természetek jellemrajzát, cselekvését kiváló lélektani következetességgel tudja végig kifejteni; ez a különös, egyoldalú tárgyilagosság és emberismeret teszi őt mégis realistává”. (A modern m. irod. 52.)

Negatív lelkialkata magyarázza legigazabban írói sorsát. Szorosan összefüg ezzel magyarságának problémája. Nemigen szokás tudomásul venni, hogy Tolnai legmagyarabb íróink közül való. Gogoly, Thackeray, s a többi vele kapcsolatban emlegetett név csak iránymutatók, bátorítók, tudatosan tanulmányozott rokonok. Akár magyarságféltetésének elemi erejű gondolati élményét, akár pompás falusi és kisvárosi alakjai sorát, akár hol Tömörkény kedves körülményességét, hol a népi közmondások tömörségét idéző stílusát nézzük, tisztán csendül felénk a nemzeti hang, mint alapadottság, mint átélte erő. De ez a mélyréteg ránézve szinte elvesz a támadó, tendenciózus felszín áradatában. Így lesz magyarságlátása, korfestése is egyoldalú, igazságtalan, túlzottan sötét. És itt nem számít, hogy mindig van azért alapja annak, amit mond; nem számít az sem, hogy történeti távlatból, sajnos, sokban neki vagyunk kénytelenek magyarázat adni. Ez a „szeretetlen szeretet” visszariadó olvasót és kritikust egyaránt; ezért nem hisznek neki akkor sem, ha igaza van, ezért nem érte ott sem, ahol használhatott volna kortársainak, sőt nekünk is. Hát még ha hozzávesszük a kortársak és közvetlen utódok millennium-ízű magyarságillúzióit; milyen halálra sebzett fordulhattak ezek a rideg ostorozó ellen!

Esztétikai lebegés

Tolnai esztétikai értékelését helyzeti adottságaiból kell megközelítenünk. Itt Németh László jutott el legmélyebbre. (A Nyugat elődeiről írt tanulmányában. Tanu, 1932.) Szerinte írónk elméleti és kifejezésbeli adottságaival belesimul az Arany-iskolába, a klasszicizmus tanítványa. De nem ez határozza meg irányát, hanem a kor. „Az eszköz, a lélek szöveve, meghasonlik a figyelem mindennapi tárgyával, a naiv író a felháborodásával.” S minthogy már későn, felnőtt korában jut ebbe a meghasonlásba, „a jóság igényét és a romlottság látomását, mint író nem tudta többé egy szemléletbe hangolni”. Naiv és naturalisztikus szemlélet között ingadozik; az előbbinek maradványai már hitelüket veszítették az ő kifejezésében, az utóbbi még nem érett meg sem stilisztikában, sem lélektanban. — Az ember Tolnaira nem egészen talál ez az elmélet, hiszen ő sohasem volt naiv lélek; az írókat illetőleg azonban roppant termékeny. Tolnainak, az íróknak ugyanis meghasonlott emberi életszemlélete kifejezésére hiányoznak a megfelelő eszközök. Ő már túljutott Tompa álszemérmén: nem akarja titkolni vívódásait, de még nem tudja hogyan elmondani. Kirobban a nyers élmény hangján; ez azonban nem művészi megoldás. Ezen túl csak a hagyomány, a Petőfi—Arany-iskola formái állnak rendelkezésére; honnan is lett volna akkora ereje, amilyen Vajdának, Madáchnak sem volt, hogy a forrongó új szemlélet kifejezésére egyszerűen megtalálja a hozzávaló stílust?

Annál is inkább, mert éppen meghasonlottságánál fogva egyfelől jól is érzi magát ebben a hagyományban. Legközelebb áll hozzá a nagy regényíró előd: Eötvös József. Csábító lenne Tolnai egész tendenciózus szatíráját: „A falu jegyzője” írójának örökségeként felfogni. Csakhogy Eötvös szatírája a szív emberéé, ezért meleg és meggondolkozató minden kegyetlenségében is; s ez alapvető különbség. Azonfelül a stílus tanulmány arra a meglepő eredményre vezet, hogy nem annyira a szatírán, mint inkább az idilli részekben és a nyelvi stílusban érzik Eötvös hatása, még egészen késői műveiben is. Vagyis más szóval: Eötvös elsősorban a magyar prózai hagyományt képviseli Tolnai számára, a nemes erkölcsiség mellett.

Felszívódott Tolnaiba a romantika is, mégpedig két változatban. Az egyik, főleg érett alkotásaiban, Kemény Zsigmonddal kapcsolja mélyről össze. Indulat-torzította sivár életlátás: az életben a gonoszok uralkodnak, az emberek nagy többsége pedig gyenge, tehetetlen báb a sors kezében. Kérlelhetetlen, félelmesen szigorú erkölcsi szemlélet: egy apró gyengeség, mulasztás, sőt maga a jó is romlásba sodorhatja az embert. (Kell-e jellemzőbben keményi, mint amit a becsület-bolondja somvári Fényes Ádám úr fiai mondanak életük végén: „Mi úgy halunk meg, mint egy igen becsületes ember áldozatai!”) Végül az alakfestés, cselekménybonyolítás, kifejezés bizonyos bizarrsága; ilyen elemekkel gyakran és szívesen él. — A másik változat, amit nem is hinnénk: a Jókai-féle naiv romantika. Legharmonikusabb hatású műve, Az új főispán a tanuja ennek. Fekete Ézsauban, a parasztfőispánban Tolnai azt a mesealakot álmódja meg, aki az ő eszméit diadalra vihetné. Ez a regény Tolnai „jóság-igényének” terméke; az író maga sem érzi jól magát sötét világában, és szívesen menekül vissza a klasszikus hagyomány világ-szemléleti és formai adottságaihoz. A kísérlet sikere pedig igazolja, hogy valóban otthon is találja itt magát — egy pillanatra. Aztán újra kezdődik a kibillent lélek küzdelme.

Beszéljünk-e arról, hogy a szenvedélyesen ellenzéki Tolnai nem egyszer még programszerűleg is tökéletesen ugyanazt vallja, mint ellenfelei, a klasszikus hagyomány képviselői? — A vízvonalzó különbség a jellemzés modern értelmű, tudatos realizmusában van, s a sötétlátású szubjektivizmusnak abban az elemi erejében, ami a naturalizmus nagyjaival: Móriczcal, Szabó Dezsővel hozza mély lélektani rokonságba. Viszont puritán, kemény erkölcsisége ezekkel ellentétben megint az elődökhöz kapcsolja.

Ennek az átmeneti helyzetnek esztétikai következménye egy bizonyos lebegő állapot. Már elhagyta a régít, de vissza-visszanyúl feléje; az újat pedig még nem tartja egészen kezében. Az „esztétikai lebegés” áruló jele az is, hogy Tolnai nem tud szerkeszteni. A szerkezet formarendszer, próbakristály, amely visszatükrözi az író lelkének belső töréseit, — és benne volt ilyen elég. Különben is túlságos érdekeltséggel fordul az élet felé, túl közletről látja, már pedig a szerkesztés mint rendezés művészi távlatot követel. — De leginkább a kifejezőmódon, a stílus érzékeny szeizmográfján mérhetjük ezt az egyensúlytalanságot. Tolnai stílusának valami sajátságos vegyes jellege van; ez a legegényibb ismertetőjegye. Legtisztább, nagyon gyakori formája az ellentétes hangulatok: tréfa-sötétség, szatíra-elérzékenyedés, gúny-részvét egymásmellettisége vagy egymásbajátszása. Jelentős tényezője a vegyes hatásnak stílusának említett bizarr elemei: „... úgy állok, mint az újjam, s most erről is le akarja Kondor, a gaz Kondor rágni a húst”... (A falu urai 68.) „Én gyűlölök, utálok mindenkit. Ez az én pályám. Húsz év óta működöm ezen a téren.” (Dániel pap lesz 135.) Innét már csak egy lépés a tragiko-

mikum hangja. Tragikomikumot mondtunk, nem humort, hiszen Tolnaiból éppen a humorista lényege hiányzik: az ellentéteket egységesítő felsőbb erő, a megnyugvás és szeretet ereje. Az alkotás egy-egy titokzatos pillanatában azonban ezek az ellentétek mégis valami sajátos és felbonthatatlan vegyülékbe forrnak össze. Fanyar, kesernyős-gúnyos íze nem a megszokott, meleg íz; a nemes ital alján ott karcol a seprő, de azért humor ez, mégpedig a javából, a nagy oroszok fajtájából. Ez Tolnai vegyes stílusának esztétikai csúcsa. A következő felejthetetlen példában egy törvényszéki bíróból lett komikus színész beszél. Jellemző, hogy a hatás vegyességét magukra a szereplőkre is kivetítik

„Nevetem magamat uram, és látom, mások is tudnak rajtam nevetni... Először minden szerepemben olyan voltam, mint az őrlőt, — és ezzel mindenkor igen megnyertem a közönség tetszését. Nem győztek nevetni, még ha sírtam is, kacagtak. Isten ugye, uram; a közönségnek ez a nagy kedve mentett meg az igazi megtébolyodástól.

A komikus nagy szája olyan sajátságos fél síró alakot vett fel, hogy Tarczali urat leküzdhetetlen kacagásroham fogta el.” (A polgármester úr II. 85.)

Ha ebben a mindenirányú emberi és írói meghasonlottságban Tolnai mégis értékes műveket, s a gyöngékben is annyi oázist tudott megalkotni, ez csak annál inkább igazolja tehetségének erejét. Tud elbeszélni; meséi rendszerint néhány alapsémán épülnek, de pergetésük ügyes, érdekkeltő. Tud jellemezni; pszichológiai éleslátásán túl megvan benne az alakteremtés titokzatos írói karizmája. Tud írni; akart szürkeségében sok nemes stíluszépség bújik meg. Csak egy valamit nem tudott: emberi adottságaiban méltó lenne saját tehetségéhez.

Abból, ami fojtogatta, keveset élhetett ki, sokat írt meg. S ez a sok lassan elnémította a többet, amit tehetségénél fogva adhatott volna. A művészt. Így sorakozik Tolnai Lajos a magyar irodalom szomorúan nagyszámú letört tehetsége, tragikus sorsú szenvedély-emberei, a Besenyeiek, Berzsenyiek, Katonák, Madáchok, Szabó Dezsők mellé. Ezek a párhuzamok természetesen csak lélektaniak, nem értékelők. Tolnai nem volt akkora tehetség, hogy akár csak egyszer is teljes győzelemmel került volna ki az alkotó harcból. Töretlenül nagyot nem adatott létrehozni. Szomorúbban tanulságos írórsorsot nehéz elképzelni, mint az övét.

SZENT LAJOS KIRÁLY

Királyi fecske, súlytalanul sikló,
szárnyként zizeg páncéla pikkelye.
Megáll, lenéz a mennybeszálló hídról
az ódon város mintha intene.

Ráhagyja még rubintos koronáját,
melyet halálig hűséggel viselt,
vár rá az új már, fényből kalapálgák
régteől lerótt, határtalan hitelt.

Ezt nyerte hát a nyalka földi tornán
a pajzsot és a kardokat letolván,
babér helyett az égiek kegyét.

Egy rózsza hull alá a nézőtérről...
Mélázón csak a végső jelre néz föl
s az égi táltos kengyelébe lép.

Tűz Tamás